

המתח בין עשייה ליצירה בתורתו של א"ד גורדון

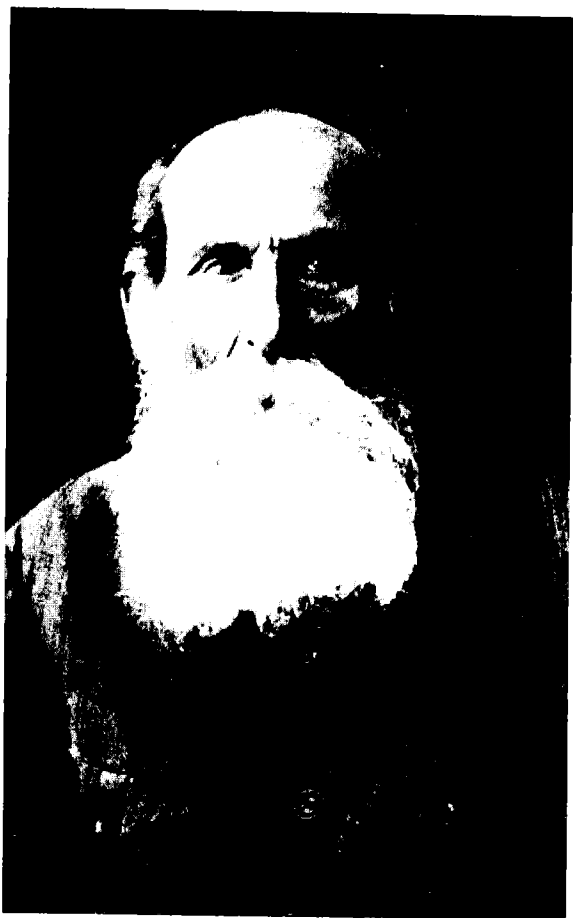
אורי זילברשייד

הגותו של אהרן דוד גורדון היא מיצירות ההגות המקוריות והחשובות שנוצרו בארץ-ישראל המתחדשת. הגות זו היתה ביטוי לרוחה של תקופה מסוימת, תקופת העלייה השנייה והשלישית, אך משמעותה חורגת הרבה מעבר לה. ענייניה ומסקנותיה מעניקים לה מקום של כבוד במסורת הפילוסופית הכללית, בעיקר בתחומי ההכרה והחברה; הם גם הופכים אותה לתורה ציונית ייחודית, שכוח משיכתה והרלוונטיות שלה לא פגו עד היום.

עשרות רבות של מאמרים ואף ספרים אחדים נכתבו עד היום על הגותו של גורדון. עסקו בה מרטין בובר, שמואל הוגו ברגמן, נתן רוטנשטרייך ואחרים. חיבורו המקיף של אליעזר שבייד 'היחיד: עולמו של א.ד. גורדון', שיצא לאור בשנת 1970, הביא למעין תחייה בחקר הגותו של גורדון, אם כי המחקר בהגות זו לא פסק אף פעם.¹ לא רק סופרים וחוקרים נתנו ונותנים עד היום דעתם על הגותו של גורדון. אף דורות של חלוצים ביקשו להבין את מהותה. הביטוי 'דת העבודה', שבאמצעותו ביקשו לתאר תורה זו, ובעיקר את מושג העבודה, המהווה את הנדבך המרכזי שלה, יש בו הבנה עמוקה של הרעיון המרכזי של יצירה רוחנית זו. העיון הפילוסופי ה'מקצועי' בתורתו של גורדון, שרכה חשיבותו, לא היה מן הסתם נהיר עד תום לחלוצים, שהושפעו מהגות זו, אך נראה בעליל, שבכוח נסיון חייהם השכילו להבין את רוחה של היצירה.

מאמר זה מתמקד במושג העבודה בתורתו של גורדון ובהקשריו השונים – החברתיים, המוסריים וכמובן הלאומיים. המאמר מבקש להגיה אור נוסף על הקשר בין משנת העבודה של גורדון למשנתו הציונית.

1 מבין החיבורים הרבים על תורתו של גורדון נציין את החיבורים הבאים: מ' בובר, 'אמונת העבודה', הפועל הצעיר, כב, 22-23 ('בבאדר תרפ"ט'); הנ"ל, 'המגשים (על א.ד. גורדון)', בין עם לארצו, ירושלים 1944, עמ' 161-170; ש"ה ברגמן, 'מבוא לספר האדם והטבע', א"ד גורדון, כתבים, ב, תל-אביב תשי"ז, עמ' 7-38 [להלן: כתבים]; נ' רוטנשטרייך, האומה בתורתו של א.ד. גורדון, ירושלים תש"ב; י' שכטר, משנתו של א.ד. גורדון, תל-אביב 1957. חיבוריו של אליעזר שבייד על גורדון פותחים תקופה חדשה בחקר תורת גורדון. נסתפק כאן בציון חיבורו העיקרי: א' שבייד, היחיד: עולמו של א.ד. גורדון, תל-אביב 1970. על-מנת להשלים את התמונה וכדי להציג את רציפותו של המחקר בתורת גורדון אציין את המאמרים האחרונים שנכתבו עליו: ל' פלד, 'מושג "החינוך העצמי" במשנתו של א.ד. גורדון', שנתון סמינר הקיבוצים, יא (תשמ"ט), עמ' 27-37; א' סרנה "החינוך העצמי" במשנתו של א.ד. גורדון', שנתון סמינר הקיבוצים, יא (תשמ"ט), עמ' 27-37; א' סרנה (סולוביצקי), 'ההשפעה המיקראית בחיבורו של א.ד. גורדון "האדם והטבע"', שדמות, קטו (תשנ"א), עמ' 134-138; ג' אופז, 'יצירת "עם-אדם" – האוטופיה הלאומית של א.ד. גורדון', הציונות, טו (1990), עמ' 55-57.

אהרן דוד גורדון
(1856-1922)

העשייה והיצירה

בהגותו של גורדון עוברת כחוט השני ההבחנה בין שני מינים של פעילות הייצור, כלומר של העבודה, כמו גם של פעילויות אחרות. זוהי ההבחנה בין פעילות שהיא אמצעי לתכלית, פעילות המכונה בפילוסופיה המודרנית – בעקבות הורקהיימר ואדורנו – 'פעילות אינסטרומנטלית', לבין פעילות שהיא תכלית לעצמה, תכלית בפני עצמה, שנכנה אותה 'פעילות בלתי-אינסטרומנטלית'. הבחנה זו מוצאת ביטוי בהיר בעיקר בדיוניו של גורדון באופיה של העבודה, הן כפעילות אנושית כללית והן כפעילותם של החלוצים היהודים בארץ-ישראל. את המין הראשון של פעילות הייצור, זה שהגדרנוהו פעילות אינסטרומנטלית, מכנה גורדון 'עשייה', ואת המין השני, זה שכינינו פעילות בלתי-אינסטרומנטלית, הוא מגדיר 'יצירה'.

העיקר מה שראינו צורך לברר הוא, כי ההבדל בינינו ובין מתנגדינו הוא לא, כמו שחושבים, בזה שאנחנו פועלים והם נותני עבודה, כי אם בהשקפותינו על העבודה היישובית בכלל. אנחנו רואים בעבודה היישובית יצירה והם רואים בה עשייה. כאן בהבדל הקטן הזה מונח השורש לכל ההבדלים והניגודים שבינינו ובינם: שאנחנו

עובדים יהם אינם עובדים — נובע מתוך ההבדל הראשי הזה. כי לא פועלים במובן הסוציאלי אנחנו, כי אם עובדים במובן הלאומי. כי רק מתוך השקפתנו על עבודת התחיה הלאומית כעל עבודה של יצירה באנו לעבוד ולא מתוך השקפה סוציאל-כלכלית.²

ההבחנה בין יצירה לעשייה זוכה לליבון במקומות שונים בכתבי גורדון, והיא מקיפה הן את יחסו של האיש העובד לפעילותו והן את יחסו לטבע ולמעשה-ידיו שלו עצמו, ויחסים אלה שלובים זה בזה ללא הפרד.

הפעילות המכונה עשייה היא אמצעי לתכלית. פעילות זו אינה מבוקשת למען עצמה ובפני עצמה, אלא כמתווך, כאמצעי, בין האדם למבוקשו — התוצר הסופי או שווה הערך הכספי שלו. העשייה, אומר גורדון, 'פורטת את החיים לחלקים, חלקים חשובים ובלתי-חשובים, מוקדמים ומאוחרים וכן הלאה'.³ זהו אפיון רב חשיבות של הפעילות האינסטרומנטלית. בפעילות זו מבחין האדם בין עיקר לבין משני או טפל. והבחנה זו נוגעת, תחילה, ליחס בין התכלית לבין הדרך, הפעילות, הנחוצה להשגתה. התכלית היא בעלת החשיבות העליונה והפעילות כפופה להשגתה. אף בפעילות הכפופה להשגת התכלית ניתן לעשות הבחנה בהתאם לדרגות חשיבות, היינו בין צעדים ומעשים, התורמים תרומה חשובה להשגת התכלית, לבין צעדים ומעשים, שתורמתם להשגת התכלית מועטה או מבוטלת. היצירה, לעומת זאת, אינה נחלקת בהתאם לדרגות חשיבות. הפעילות אינה נופלת בחשיבותה מתוצרה, משום שאינה אמצעי להשגת התוצר שלה; התוצר והפעילות — שניהם תכליות; ובפעילות היצירתית עצמה אין צדדים חשובים יותר וחשובים פחות. גורדון מתאר זאת באופנים שונים. כך, למשל, הוא מגדיר את העבודה שהפכה לפעילות יצירתית 'עבודה לשם חיים'.⁴ הוא אף מרגיש בעניין זה, כי 'העבודה כשהיא לעצמה יש בה צורך לאדם'.⁵ וכן הוא קורא להפיכת העבודה לאידיאל:

כל זה בא ללמדנו, כי מעתה צריך להיות האידיאל הראשי שלנו — העבודה. אנחנו לקינו בעבודה... ובעבודה נירפא. את העבודה צריכים אנו להעמיד במרכז כל שאיפותינו, לייסד עליה את בניינו. אם רק נעשה את העבודה כשהיא לעצמה לאידיאל, יותר נכון אם רק נביא לידי גילוי את האידיאל של העבודה, נוכל להירפא מן הנגע אשר דבק בנו, נוכל לאחות את הקרע שנקרענו מעל הטבע.⁶

פעילות או אורח-חיים, המוגדרים על-ידינו אידיאל, הם פעילות ואורח-חיים, שאנו מבקשים לקיימם מפאת ערכם העצמי ועל כן כתכלית בפני עצמה.

את הביטוי 'פריסת החיים לחלקים מוקדמים ומאוחרים', על-ידי העשייה, אין להבין באורח מילולי גרידא. כוונת גורדון, קרוב לוודאי, להצביע על העבודה שהעשייה היא פעילות הכפופה לקריטריונים של יעילות, ועל כן גם לחישובי זמן — במשך פרק זמן מסוים על הפעילות לייצר סך מסוים של מוצרים. הפעילות היצירתית, לעומת זאת, אינה כפופה לקריטריונים של יעילות, ועל כן גם לא לחישובי זמן נוקשים; אין מודדים את 'הישגיה' בפרק-זמן מסוים. המוצר הנוצר על-ידי

2 מכתב אל יוסף אהרונוביץ. מכתבים, כתבים, עמ' 46. ההדגשות במקור.

3 שם.

4 'החלום ופתרונו' (שם), א, עמ' 87.

5 'פתרון לא-רציונלי' (שם), עמ' 97, ההדגשה שלי.

6 'העבודה' (שם), עמ' 137.

העשייה, על-ידי הפעילות האינסטרומנטלית, הרינו מבקשים שצורתו הסופית תהא נתונה ככל האפשר מראש, כדי שנוכל לייצרו באופן היעיל ביותר; ואילו המוצר הנוצר על-ידי היצירה, על-ידי הפעילות הבלתי-אינסטרומנטלית, הריהו מוצר שצורתו מתהווה תוך הפעילות עצמה.

יחסן של העשייה והיצירה לטבע ולזולת

העשייה והיצירה הן גם אופני התייחסות שונים לטבע ולזולת.

העשייה מתייחסת אל הטבע כאל אמצעי לתכלית. הטבע נתפס לה כמצע גרידא להפקת מוצרים, ואין היא נותנת את הדעת למראהו החיצוני ולאיכויותיו החושניות האחרות — צליליו, ריחותיו וכדומה — ולהיותו מעשה יצירה, שמן הדין להמשיך ולפתחו ולהעשירו. הראייה הכמותית והמדידה הן היחס הרווח של העשייה אל הטבע ואל יציריו.

ולעומת זה עושים הפרטים את כל אשר ביכולתם, גם כן כמובן שלא מדעת, להריק את הטבע מכל טעם ותוכן. הטבע מקבל אופי של חנות למכולת וגם, אם תרצה, לכל צרכי החיים, החומריים עם הרוחניים, אבל של חנות, של מחסן, ולא של מקור חיים כשהוא לעצמו, גם מבלי להביא בחשבון מה שהוא ממלא את הצרכים הממשיים. השדה הזרוע, היער, למשל, נערכים בכך וכך מידות תבואה בכך וכך מידות עצים, בכך וכך כסף; הבהמה, החיה, העוף — במשקל הבשר או במחיר העור, הצמר, כוח העבודה, וכן הלאה וכן הלאה.⁷

מנקודת מבטה של העשייה נתפס הטבע כדבר מה שיש לגבור עליו, לנצחו, לרתום אותו לתכליות כלכליות. ואותה השתררות על הטבע היא בעת-ובעונה-אחת התרחקות ממנו, יצירת זרות בינו לבין האדם.⁸ 'האדם ניצח את הטבע, אבל לא חי את הטבע, לא חי את הטבע עצמו בכל שלימותו'.⁹ את התהוות העשייה קושר גורדון להתהוותה ולהתפתחותה של ההכרה, זה הכושר השכלי, שהחל להתפתח 'עם הנץ החמה של המחשבה האנושית'.¹⁰ ההכרה היא תפיסה צורנית של הטבע, דהיינו ראיית הטבע כמכלול של צורות ותבניות. 'ההכרה תופסת את הדבר המוכר כמו בדפוס, היא אינה תופסת אלא מה שיש לו היקף'.¹¹ אף הכוחות והיחסים נתפסים באופן צורני-תבניתי. העצם, יחס הסיבה והמסובב, הזמן והחלל המתמטיים, חוקי הטבע הקבועים ועומדים, ההנחה 'כי אין כוח בעולם נברא מחדש, כשם שאין בעולם כוח אובר, כשם שאין חומר אובר (ששניהם הינם אולי דבר אחד)' — כל אלה הם אופנים של ראיית העולם על-ידי ההכרה.¹²

גורדון רואה בהכרה חלק או אספקט של החוויה, שחלו בו ריכוז וצמצום, מעין התגבשות, בעוד החוויה היא ההשגה העמוקה והרחבה יותר. ההכרה אינה הטלה שרירותית של השגה צורנית על הטבע. יש בו בטבע בחינה התואמת, המזמינה כביכול, את השימוש בהכרה; 'ההכרה היא כלי

7 'האדם והטבע' (שם), ב, עמ' 117.

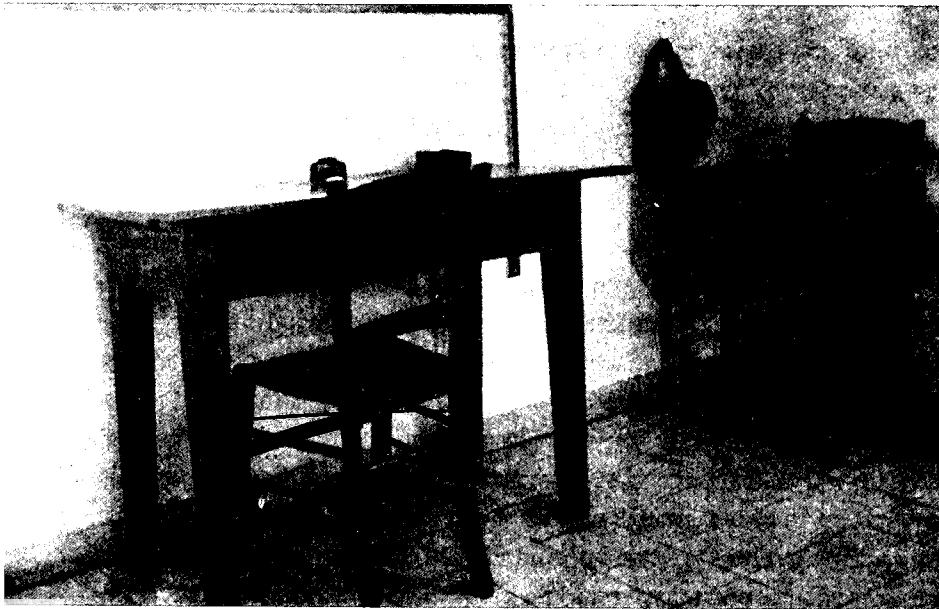
8 שם, עמ' 111.

9 שם, עמ' 105.

10 שם, עמ' 68.

11 שם, עמ' 60.

12 שם, עמ' 55, 60-62, 92.

מינה בחדרו של גורדון
בדגניה א'

ההשגה, שהאדם משיג בו את הצד הגלוי של ההווה.¹³ אין גורדון מסביר כדבעי מהו אותו צד גלוי של ההווה, ונראה כי צד זה של ההווה הוא חסר חיות או בעל חיות פחותה, הוא לוקה באובדן חיוניותם של 'החיים העולמיים', כלומר הוא דומם או נוטה אל הדומם. מדברי גורדון עולה, כי עצם ההשגה הצורנית, המהווה את מהותה של ההכרה, טומנת בחובה יחס מעשי, אינסטרומנטלי, אל העולם, ומגמת ההשתררות עליו לשם הפקת מוצרים ממנו, אם מוצרי צריכה ואם מוצרים המשמשים במלאכת הייצור, קרי כלי ייצור; העשייה אינה אלא תרגום מגמה זו לפעילות ממש.¹⁴

דבריו של גורדון על התפתחות הניצול בחברה האנושית הם מן העמוקים ביותר שנאמרו אי פעם בסוגיה זו. אין באדם, כך סבור גורדון, נטייה טבעית לניצול הזולת, ועל כן אין הניצול קיים ועומד מקדמת דנא, כשם שאין לראותו כיחס חברתי שיעמוד לעד. היחס האינסטרומנטלי לטבע הוא, לדעתו, מקור הניצול בחברת האדם, הן ניצול הזולת והן הניצול העצמי, שאינו נבדל עקרונית מניצולו של הזולת. היחס האינסטרומנטלי אל הטבע הוא יחס דינמי, יחס מתפתח, משמע הוא הולך ומתרחב בהדרגה הן אל שטחי טבע נוספים והן אל אופני קיום בטבע, שלא נכללו תחילה בתחמו של יחס זה. כך נכנסים אל תחמו של יחס זה בעלי-החיים, כלומר הם הופכים לאמצעי לתכלית מנקודת מבטו של האדם. גורדון מתאר זאת כדחיקת רגליהם של יחסים של רעות וקירבה עם בעלי-החיים על-ידי היחס התועלתני אליהם, כלומר על-ידי היחס האינסטרומנטלי. יחס זה לבעלי-החיים מתפתח ליחס דומה לבני-אדם, דהיינו לראייתם כאמצעים לתכלית ולשימוש בהם ככאמצעים כאלה. וראייה ושימוש אלה חלים הן על הזולת והן על האדם עצמו.

האם אין באמת שום קשר חי, נפשי, בין האדם ובין יתר החי? האם, למשל, במקרה של בדידות גמורה, של רחיקות גמורה מבני-אדם, לא יהיה האדם שמח על כל בריה חיה וקרובה, למשל, על כלב, על ציפור, ואפילו על שור או חמור או שה? האם לא ירגיש אז, כי הבריה היא לו יותר מדבר שבתועלת, כי היא לו קודם כל ויותר מכל נפש חיה, שאין להעריכה בערך של תועלת? והעיקר — האם אין מקום לחשוב, כי מתוך היחס המצומצם והמטומטם הזה של האדם אל כל החי, הפועל בצורה כל-כך ממשית פעולה כל-כך מתמדת, מתרקם בנפשו שלא מדעתו ושלא מהרגשתו יסוד כל ארג יחסיו אל האדם, ומצד שני — אל עצמו?¹⁵

דיונו של גורדון נראה מוקשה, אולי, ככל שמדובר ביחסו התועלתני של האדם לעצמו, אבל קרוב לוודאי, כי יחס זה אינו אלא התייחסותו של האדם אל גופו ורוחו כאל אמצעים לתכלית, כשהתכלית היא המוצרים הסופיים או תמורתם הכספית.

התייחסותו של האדם אל זולתו כאל אמצעי לתכלית היא המונחת ביסוד האדישות לרגשותיו ולמאוויו של הזולת.

בכפר, וביחוד בעיר, מתוך המגע-ומשא עם אנשים ודברים שונים, שאין לו שום יחס נפשי בלתי-אמצעי אליהם, אבל יוצאת לו מהם תועלת, קרובה או רחוקה, לומד האדם להתייחס בשוויון נפש לאותם האנשים ולאותם הדברים, שאינם בשבילו אלא בבחינת אמצעים לתכלית מבוקשה.¹⁶

13 שם, עמ' 79. 14 שם, עמ' 159. 15 שם, עמ' 127. 16 שם, עמ' 129.

כאשר מוריד אדם את זולתו לדרגת אמצעי, אין הוא רואה עוד את היותו אדם, את היותו אישיות בעלת צרכים אנושיים מהותיים, אלא תופס אותו, בראש וראשונה, ככלי-עבודה, כתשומת-ייצור וכדומה.

היצירה מגלה יחס שונה לחלוטין הן לטבע והן לזולת. הפעילות היצירתית מבוקשת כתכלית לעצמה מפאת ערכה הפנימי, היינו משום היותה חוויית הטבע במלוא עושרו ועומקו. חוויה זו של הטבע היא גם התנסות בטבע כ'שותף' לפעילות. הטבע כאילו משתתף, מתוך מקורותיו שלו, מתוך 'חיי'ו שלו, במעשה היצירה. 'והיה בעבדך את עבודתך, והיה בעיניך חללו של עולם בית המלאכה ואתה והטבע — העובדים'.¹⁷ ובניסוח אחר — שבו נתפס הטבע כשותף הבכיר בפעילות היצירתית — אומר גורדון, כי כאשר עבודת האדם היא יצירתית, 'הטבע בעצמו משתף את האדם... ביצירתו ומראה לו את כוחה של יצירה'.¹⁸ העבודה היצירתית היא התגברות על הקרע בין האדם לטבע. האדם אינו מבקש עוד להשתרר על הטבע ולשעבדו לתכליותיו. בהתגברות על הקרע האדם מתאחד עם 'הטבע העולמי', כלשונו של גורדון, והתאחדות זו עם הטבע תוך פעילות יצירתית מפארת ומרוממת את הטבע, את מעשה היצירה, שלא האדם התחילו ואף-על-פי-כן יש בידו לפתחו ולהעשירו ולהוסיף לו ממדים חדשים. ייצור צורכי החיים בעבודה יצירתית אינו עוד הפקה גרידא של מוצרים מן הטבע, אינו עוד 'ניצול' של הטבע למטרות אנוש, אלא טיפוחו והעשרתו.¹⁹

הפעילות היצירתית פירושה גם השגה אחרת של העולם, השגה שהיא התגברות על ההכרה, על ההשגה הצורנית, והשגה בלתי-הכרתית זו של ההווה מכונה על-ידי גורדון חוויה. גורדון מתאר את החוויה, בדרך-כלל, כמטמיעה בתוכה את ההכרה, סופגת אותה לתוכה. אין החוויה אפוא ביטול מוחלט של ההשגה הצורנית, אלא הכללתה של ההשגה הצורנית באופן השגה רחב ועמוק יותר.²⁰ בחוויה מאבדות הצורות את חדותן ואת בליטותן, והן הופכות למונטז המצוי בקשר עם מומנטים אחרים ומושפע מהם. גורדון מתאר זאת כעליונות התוכן על הצורה.²¹ החוויה משיגה את 'השכל הנעלם' של ההווה, בניגוד ל'צד הגלוי' שלה, וכיוון ש'השכל הנעלם' הוא ההווה בחיותה, הרי החוויה היא השגה של לב-לבו של העולם, של איכויותיו ותבונתו העמוקה של היקום. ההתנסות החווייתית משיגה את אופן הנביעה של מצבים צורניים ואת הקשריהם, אופן נביעה והקשרים שאין להשיגם בהכרה. אין ההכרה יכולה, למשל, להבהיר את המעבר מן הדומם אל החיים ומן החיים אל הדומם, אל המוות. כל שהיא יכולה הרי זה להצביע על שני מצבים, ובזאת תרומתה. החוויה משיגה את המעבר הזה, והיא יכולה להשיגו משום שהתגברה על עליונות הצורה. גורדון מתאר מעבר זה — וזהו, כמובן, נסיון לתאר בכלים הכרתיים את תוכנה של ההתנסות החווייתית — כ'מעבר הדרגתי מבחינת חיים של צמצום לבחינת חיים של התפשטות ולהיפך', מעין מעבר בין 'מצבי צבירה' של החיים.²²

העבודה היצירתית היא חוויית 'החיים העולמיים' על-ידי חריגה על מעבר לדפוסי ההכרה.²³

17 שם, עמ' 50.

18 שם, עמ' 149. וראה גם: 'מכתב גלוי ליי"ח ברנר' (שם), א, עמ' 163.

19 'לברור רעיונו מיסודי' (שם), ב, עמ' 194.

20 שם, עמ' 181-182; 'האדם והטבע' (שם), עמ' 100.

21 'האדם והטבע' (שם), עמ' 134-135.

22 שם, עמ' 89.

23 שם, עמ' 49-51.

אולם מאקום אותה ראיה את כי יכתה לא ההכרה אהליע את הכל, ואל
 אמתה נואק את או יכתה אהליע את הדקר, את עלק החווי, את עלק צואמה לא
 נפל האובק החויה, זאת אמתה, את עלק המזוקל במלון זולק גליו. אז
 התברה, לא פי חקרה, לא פי אופן העצמה, מחיבת, כי לא מה למשל לא
 אינו אלא הופעה וכו עלק הדבר המופיע אינו מושג אלו לא, מאוני
 בחוקר הפנה להשו, אלו כי אין עלק כזה בעלמאות לא, הרי הוא כזה לא
 מדידה לא עלמה, כי אין ביכתה אהיות אינו אהליע החיה, זאת
 כהו לא האל "המזקל את צואמו, כמה אהיו מקלית. כי הנוק על עלק
 לא דבר, האון האל" החו והמכיר יל אלאו מהא, אלאו את עליון:
 האל הוא עלק האל" המכיר גליו. אז בשליל הכברה, יל האל" אהיות
 ממש קצוב גליו יל הכמות הגליון והנפולוק לא המכיר אלו בדונה אל
 אלו מיון בזה לזה, - הנוק בשליל האל" החו מיון על אהליע לא הכברה
 אלא יל אהיות האמת, אכמה אלאו מה אהלו עלק גליו, עלק מה
 אהלו חו אהלו, מה אהלו מלנו עלק החווי, היתביש לא הכברה.
 מה אהלו אהלו הדבר המכיר, אהלו האל", הקלוקה ומכיר את הכל,

דף מתוך כתבי היד
 המקורי של 'האדם
 והטבע'

את ההשגה החווייתית של העולם מגדיר גורדון גם 'מחשבה אינטואיטיווית' ומחשבה
 יצירתית.²⁴ הביטוי 'מחשבה אינטואיטיווית' אפשר שהוא מעיד - יחד עם ההבחנה בין הכרה
 לאופן השגה בלתי-הכרתי - על השפעה כלשהי של אנרי ברגסון, הפילוסוף היהודי-הצרפתי בן
 דורו של גורדון.²⁵ ברגסון משתמש במונח 'אינטואיציה', אך הוא אינו מבהיר מונח זה די הצורך,
 וניתן להבינו רק על-דרך השלילה, דהיינו כהשגה בלתי-הכרתית (בלתי-שכלית לפי תורתו של
 ברגסון). גורדון מתאר את ההשגה האינטואיטיווית של העולם כ'מחשבה יצירתית', וזהו ביטוי
 לראיית העבודה היצירתית כאופן השגה לא-הכרתי של העולם. העבודה היצירתית בתורת השגה
 חווייתית של העולם נדונה על-ידי גורדון במקומות שונים בכתביו.²⁶ חוויית האדם את הטבע, הן

24 שם, עמ' 81.

25 לקווי האופי המשותפים להגותו של גורדון ולהגותו של ברגסון ראה: ברגמן (לעיל, הערה 1), עמ' 14.

26 'הסופרים והעובדים', כתבים, א, עמ' 310-311.

את הטבע הסובב אותו והן את טבעו שלו, לובשת גם דמות צורנית — תוצרה של הפעילות, מעין גילום של החוויה. החוויה היא, אם כן, מקור הצורה, כאשר מדובר בפעילות יצירתית. עליונות התוכן על הצורה היא כאן חד-משמעית.

אנו יכולים עתה להבהיר מימד חשוב של מושג הדת אצל גורדון וכן לקבוע דעה על הביטוי 'דת העבודה', שכאמור לא גורדון טבע אותו. הדת, כך אומר גורדון, היא במקורה השאיפה של האדם לשוב ולהתאחד אחדות מלאה עם הטבע.²⁷ שאיפה זו הריהי הכמיהה לחוות את הטבע במלוא עומקו, להשיג את 'השכל הנעלם', דהיינו להשיג את אלוהים, השגה שהיא נשגבת מיכולתה של ההכרה.²⁸ בהיות הדת שאיפה להתגבר על ההשגה ההכרתית, הצורנית, של העולם הריהי כמיהה להתגבר על היחס האינסטרומנטלי לעולם, יחס המוצא את ביטויו בפעילות הייצור האינסטרומנטלית, בעשייה. האופן שבו מתאר גורדון את 'הדת האמיתית', שאינה הדת בגילויה המנוונים והמעוותים, מצביע על הזהות בינה לבין הפעילות היצירתית, על היותה אף היא השגה חווייתית של הטבע.

ובמובן זה אפשר לאמור, כי בעבוד האדם עבודה, הנותנת לו את האפשרות להשיג השגה יתירה, בלי אמצעי, את הצמח, את החי, את האדם, את הכל העולמי, לראות בלי אמצעי מתוך כל אלה את האחדות המוחלטת, את ההתאמה העליונה, את השכל הנעלם שבהווה העולמית, את שוויון זכות החיים והחוויה של כל אלה, עבודה העשויה להעלות באופן כזה את עצמותו למעלת עצמות מתוך עצם הכל העולמי — אפשר לאמור, כי בעבוד אדם עבודה כזאת, הוא עובד עבודה דתית יותר ממי שמקיים בדחילו ורחימו את כל מצוות הדת המסורה והמקובלת.²⁹

הביטוי 'דת העבודה' מגלם ראייה של העבודה היצירתית כדת, דהיינו כהתאחדות עם הטבע, כחוויה 'השכל הנעלם', קרי אלוהים, על-פי תפיסתו של גורדון. השימוש בביטוי זה לציון מושג העבודה של גורדון הוא אפוא לגיטימי, אף שלא נוצר על-ידי גורדון. האספקט החשוב האחר של הדת, היותה פן של הלאומיות המקורית, ילובן בהמשך.

שינוי אופיה של פעילות הייצור, הפיכתה מעשייה ליצירה, הוא, לפי גורדון, הדרך הראשה, ובעצם הדרך היחידה, להתגברות על הניצול. נסיון ליצור שוויון חומרי על-ידי השוואת קניינים או נסיון לבטל את המעמדות על-ידי העברת הבעלות על אמצעי הייצור לידי המדינה או לרשות ציבורית אחרת אין בהם כשלעצמם כדי לבטל את הניצול. האדם שפעילות הייצור שלו — כמו כל אורחות חייו — הם יצירתיים, אדם כזה ניצול הזולת זר לו לחלוטין, זר לגמרי למהותו. מי שעבודתו היא החוויה עמוקה של העולם, והיא תכלית לעצמה, כלומר שהיא מבוקשת למען עצמה, בפני עצמה — איך אפשר שיבקש להטיל אותה על זולתו? גורדון מגדיר לעתים את היחס האינסטרומנטלי לטבע ולזולת כ'פרזיטיות'. התיבה 'פרזיטיות' משמשת אפוא אצלו לפעמים לתיאור הניצול. דבריו הבאים קושרים את ביטול ה'פרזיטיות' (הניצול) להפיכת העבודה לתכלית לעצמה:

מובן כי במקום שהאדם רואה את טעם החיים לא רק בפרי העבודה, כי אם גם בעצם

27 'האדם והטבע' (שם), ב, עמ' 71-72.

28 שם, עמ' 71-72, 126.

29 שם, עמ' 123.

העבודה, שם היחסים בין בני האדם ממילא לגמרי אחרים מאשר במקום שהחיים עומדים על הפרזיטיות והאדם רואה את טעם החיים בפרי הפרזיטיות. שם [במקום שהאדם רואה את טעם החיים בעבודה עצמה, א"ז] אין צורך להלחם או לחוקק חוקים נגד ניצול עבודת אחרים, כי הניצול הוא ממילא מתועב... בכלל היחסים פה יותר רחבים ועמוקים, יותר אנושיים-קוסמיים, מאשר בחיים הציבוריים הקיימים.³⁰

יצירה כלאומיות, עשייה ולאומנות

סוגיית הלאומיות בהגותו של גורדון היא מקור לקשיים מרובים אצל פרשני משנתו. אף השורות הבאות לא תסרנה, מן הסתם, את כל הקשיים. ואולם הבהרת השקפתו של גורדון על הלאומיות – על הלאומיות בכלל כמו גם על זו היהודית – היא תנאי להבנת משנתו הצינונית. הלאומיות, על-פי גורדון, קשורה קשר הדוק לפעילות הייצור האנושית, לעבודה. הלאומיות המקורית היא עבודת-יחד יצירתית, ואילו גילוייה האחרים של הלאומיות, הלאומיות הסטטית (הנדרונה בעיקר בהקשר היהודי) והלאומנות, הם תוצאה או השתלשלות של אובדן אופיה היצירתית של העבודה.

פעילות הייצור האנושית היא, כך סבור גורדון, פעילות קולקטיבית במקורה. האינדיווידואל, החי ופועל כחידה כלכלית אוטונומית, הוא, בעיקר-שלב-דבר, יציר הזמן החדש. בעצם אינדיווידואל זה הוא ביטוי לאובדן היצירתיות העמוקה יותר, זו הטמונה בפעילות הייצור בחיק הטבע, ולהיפכות פעילות הייצור לפעילות כלכלית גרידא, לעשייה. אותה התייצבות של האנשים זה כנגד זה היא מהות האוטונומיה הכלכלית שלהם, שאינה – ואינה יכולה לעולם להיות – איתלות מוחלטת. פעילות הייצור האנושית, שהיתה בראשיתה יצירתית הרבה יותר והיא הולכת ומאבדת את אופייה היצירתי במהלך ההיסטוריה האנושית, היא באורח טבעי פעילות-יחד. ויחד זה אינו כולל רק את המשפחה או השבט, אלא חורג מעבר להם ומקיף את הציבור המכונה 'עם' או 'אומה'.³¹ הלאומיות היא במקורה, לפי תפיסת גורדון, פעילות-יחד יצירתית המתרחשת בטבע.³² זוהי תפיסה דינמית של הלאומיות. הלאומיות, לפי תפיסתו של גורדון, היא אופן או סגנון של פעילות ולא קובץ של תכונות פיזיות ורוחניות. ודברים אלה תקפים הן ביחס ללאומיות המקורית, שהיא אופן פעילות יצירתי, והן ביחס לגילוייה האחרים של הלאומיות, שעוד נדון בהם בהמשך. לומר, כי הלאומיות היא אופן פעילות, הרי זה לומר גם, כי הלאומיות היא אופן חיים או צורת חיים, שהרי הפעילות היא גילוי של החיים.

ואולם אין פני הארץ אחידים. מקום אחד הוא גשום ופורה, ומקום אחר דל בגשמים ובעל פוריות פחותה; כבדת ארץ אחת כולה רמות הרים גבוהות, וכבדת ארץ אחרת היא שילוב של הרים ועמקים; ישנם חלקי ארץ עתירי יערות, ולעומתם חלקי ארץ שהם ערבות או מדבריות; ועוד רבות הצורות ורכים הציוריים. כל פעילות ייצור מתרחשת בכבדת ארץ מסוימת, ונעשית בחומריה ובתנאיה של אותה ארץ. פעילויות הייצור הקולקטיביות נבדלות זו מזו בחומריהן, חומרי הארץ

30 'יסודות לתקנות למושב עובדים' (שם), א, עמ' 454. וראה גם: 'לבירור רעיונונו מיסוד' (שם), ג, עמ' 197.

31 'לבירור עמדתנו' (שם), א, עמ' 219.

32 שם, עמ' 224.

ממש ובתנאיהן, וכמובן בתוצריהן. אין היצירה בחומרים ובתנאים של ארץ-ישראל כיצירה בחומרים ובתנאים של רוסיה או של גרמניה; היצירה בחומריה ובתנאיה של ארץ צפון-אירופאית אינה דומה ליצירה בחומריה ובתנאיה של ארץ טרופית או ליצירה בחומריה ובתנאיה של ארץ מדברית, וכן הלאה.³³ כמִרְכֵן לַכֵּל קוֹלְקֵטִיב שֶׁל בְּנֵי־אָדָם יֵשׁ תְּכוּנֹת פִּיסִילוֹגִיּוֹת וּמְנַטְלוֹת מְסוּיְמוֹת, הַנִּמְנֹת גַּם הֵן עִם מְקַדְמוֹתֶיהָ שֶׁל פְּעִילוֹת הַיִּיצוֹר שֶׁל קוֹלְקֵטִיב זֶה. תְּכוּנֹת אֵלוּ יֵשׁ לָהֶן בְּרִגְלֵי זִיקָה לְטַבֵּעַ הָאָרֶץ שֶׁבָּה הִתְפַּתַּח הָעָם.³⁴ דוֹמוֹת תְּכוּנֹת אֵלוּ לְתְּכוּנֹת שִׁמְבִיא עִימוֹ הָאֵמֵן לְפַעֲלוֹתוֹ הָאֵמְנוֹתִית. הַתְּכוּנֹת הַלָּלוּ אֵינָן הַלְאוֹמִיּוֹת, כִּשֶׁם שֶׁתְּכוּנֹתָיו שֶׁל הָאֵמֵן אֵינָן פְּעִילוֹתוֹ הָאֵמְנוֹתִית הַמִּיּוֹחֶדֶת, הַמְצִיִּינָת אוֹתוֹ לְעוֹמֵת אֵמְנִים אַחֵרִים. תְּכוּנֹת אֵלוּ שֶׁל הַקוֹלְקֵטִיב אֵינָן סְטֵטִיוֹת; הֵן מִתְּפַתַּחוֹת, מִתְּעַצְבוֹת וּמִתְּגַבְּשׁוֹת, עִם הַפְּעִילוֹת. כֹּל לְאוֹמִיּוֹת הֵיא אִפּוֹא בְּמִקְרָה פְּעִילוֹת־יַחֵד יִצִּירִיתִית בְּעֵלֵת אוֹפִי מְסוּיִם, יִיחֻדִי, בְּהִתְאָם לְטַבֵּעַ הָאָרֶץ שֶׁבָּה מִתְּרַחֶשֶׁת פְּעִילוֹתוֹ שֶׁל הַקוֹלְקֵטִיב וּבְהִתְאָם לְתְּכוּנֹתָיו, הָרֵאוֹנוּיּוֹת אוֹ הַמְּפּוֹתַחוֹת, שֶׁל הַקוֹלְקֵטִיב. כֹּל לְאוֹמִיּוֹת הֵיא, אִם כֵּן, כְּדִרְכָּה שֶׁל פְּעִילוֹת יִצִּירִיתִית, אִיחֻד פְּעִיל יַחֵד בְּמִינֵנו עִם הַטַּבֵּעַ. 'הוֹמוֹנֵט הַקּוֹסְמִי', הָאִיחֻד עִם הַטַּבֵּעַ, מִתְּבַטֵּא אֲצֵל כֹּל עִם בְּאוֹפֵן אַחֵר, עוֹשֶׂה כֹּל עִם לְמָה שֶׁהֵינּוּ — אוֹמָה בְּעֵלֵת עֲצֻמוֹת, מֵהוֹת, מִיּוֹחֶדֶת. כִּשֶׁם שֶׁמֵהוֹתוֹ שֶׁל הָאֵמֵן אֵינָה אֵלֶּא פְּעִילוֹתוֹ הַיִּצִּירִיתִית הַמִּיּוֹחֶדֶת, שֶׁבָּה בְּאִים לְבִיטוּי, בְּמִזְיָגָה יַחִידָה בְּמִינָה, תְּכוּנֹתָיו וְהוֹמוֹרִים הַמִּיּוֹחֶדִים שֶׁבָּהֶם הוּא יוֹצֵר, כֵּךְ הַלְאוֹמִיּוֹת, מֵהוֹתוֹ שֶׁל הָעָם, הֵיא פְּעִילוֹת יִיצוֹר יִצִּירִיתִית מְסוּיְמוֹת, קוֹלְקֵטִיבִית בְּאוֹפִיהָ, שֶׁתְּכוּנֹת הַקוֹלְקֵטִיב וּסְגוּלוֹתָיו הַמִּיּוֹחֶדוֹת שֶׁל חֵלֶק הָעוֹלָם, שֶׁבּוֹ הוּא פּוֹעֵל, מִתְּמַזְגִים בָּה לְכַדֵּי צְבִיּוֹן אוֹ סִגְנוֹן יִיחֻדִי.

בְּלְאוֹמִיּוֹת יֵשׁ מוֹמֵנֵט קוֹסְמִי, כְּאִילוֹ תֵאמֵר: רוּחַ הַטַּבֵּעַ שֶׁל אָרֶץ מוֹלֶדֶת הָאוֹמָה, שֶׁנִּתְמַזְג בְּרוּחָהּ שֶׁל הָאוֹמָה. וְזֶה עֵינֵקֵר. זֶהוּ מְקוֹר הַחַיִּים וְהַיִּיצִירָה, מְקוֹר הַשְּׁפַע הַעֲלִיּוֹן שֶׁל הָאוֹמָה, וּבִזֶּה הַהִבְדֵּל בֵּין אוֹמָה, גּוֹף קִיבּוּצִי חַי וּבֵין חִבְרָה, גּוֹף מִכְנֵי מִתְנוּעַע וְעוֹשֶׂה.³⁵

גוֹרְדוֹן חוֹזֵר וּמְכַנֵּה אֵת הַלְאוֹמִיּוֹת הַמְּקוֹרִית 'הוֹמוֹנֵט הַקּוֹסְמִי שֶׁבְּלְאוֹמִיּוֹת' אוֹ 'הַעֲצֻמוֹת הַלְאוֹמִיּוֹת' וְטוֹעֵן, כִּי 'הַלְאוֹמִיּוֹת עוֹמֶדֶת עַל הַחַיִּים וְהַיִּיצִירָה'.³⁶ הוּא אֵף מְשוֹוֶה אֵת הַלְאוֹמִיּוֹת לְשִׁירָה בְּעֵלֵת טְמָבֵּר, גּוֹן־קוֹל, מִיּוֹחֵד.³⁷ אֵף כִּי בְּהַשוּוָאָה זֶו חֲסֵרָה הַבְּלִטָּה שֶׁל הַטַּבֵּעַ כְּמִי שֶׁמִּשְׁתַּתְּף בְּקִבְעֵת סִגְנוֹנָה שֶׁל הַפְּעִילוֹת, קָרִי הַטְּמֵבֵר הָרִי נִשְׁמֵרֵת בָּה הַגְּדֵרָתָה הַדִּינְמִית שֶׁל הַלְאוֹמִיּוֹת.

תּוֹצֵרֵי הַפְּעִילוֹת הַיִּצִּירִיתִית הֵם מִיִּמֵד אוֹ מוֹמֵנֵט שֶׁל פְּעִילוֹת זֶו. הֵם, אִם אִפְשֵׁר לֹאמֵר כֵּךְ, סִיכּוֹם מְגוֹבֵשׁ — וְעִם זֹאת מִתְּפַתַּח וּגְדֵל — שֶׁל הַפְּעִילוֹת, שֶׁמִּתְּגַלְּמֵת בּוֹ הַשְּׁקֵפָה אוֹ תְּפִיסָה יִצִּירִיתִית מְסוּיְמוֹת. תְּמוֹנוֹתָיו שֶׁל הָאֵמֵן אוֹ פְּסִלְיוֹ מְבַטְאִים הַשְּׁקֵפָה אוֹ תְּפִיסָה כְּזוֹ וְלִמִּי שֶׁאֵינּוּ זוֹכֵה לְהַכִּיר אֵת תְּהַלִּיךְ הַיִּיצִירָה שֶׁל הָאֵמֵן עַל כֹּל שֶׁלְּבִיּוֹ, הֵם מֵהוּיִים אֵת 'תְּעוּדַת הַזֵּהוּת' הַיַּחִידָה שֶׁל הָאֵמֵן. בְּנוֹפֵי הַתְּכִסִּית הָאֲנוּשִׁיִּים שֶׁל אָרֶץ מְסוּיְמוֹת, וּבְשִׁדּוּתֶיהָ, בְּמִטְעִיָּה וּבְכַתִּיָּה הַמִּיּוֹחֶדִים, בָּאָה לְבִיטוּי הַתְּפִיסָה הַיִּצִּירִיתִית שֶׁל הָעָם הַיּוֹשֵׁב בְּאָרֶץ זֶו, תְּפִיסָה שֶׁאֵף הֵיא, כְּמוֹ סִגְנוֹן הַפְּעִילוֹת, אַחֲזוּזָה בְּתְּכוּנֹתָיו שֶׁל הָעָם וּבְטַבֵּעַ אֲרָצוֹ. לְפִיכֵךְ, נוֹפֵי הַתְּכִסִּית הָאֲנוּשִׁיִּים שֶׁל הָאָרֶץ הֵם מִיִּמֵד שֶׁל

33 לעניין זה, שהרחבתי בו לשם הבהרתו, ראה: 'הקונגרס' (שם), עמ' 193; 'לכירור עמדתנו' (שם), עמ' 219. וכן ראה המובאות הבאות.

34 'לכירור עמדתנו' (שם), עמ' 219. וכן ראה המובאות הבאות.

35 'עבודתנו מעתה' (שם), עמ' 234, ההדגשות שלי. וראה גם: 'האדם והטבע' (שם), ב, עמ' 120.

36 'עבודתנו מעתה' (שם), א, עמ' 235.

37 'הערכתנו את עצמנו' (שם), ב, עמ' 227-228.

גורדון בשדה – רישום של נווים גוטמן

הלאומיות המקורית. גורדון סבור, שעליבות בתיהם וכפריהם של ערביי ארץ-ישראל היא ביטוי לכך, 'כי בני האדם היושבים פה אינם מבינים את הטבע הארצי-ישראלי, כל-כך הם רחוקים ממנו! כל-כך שונים הם ממנו!', 'וכל חוסר התרבות והישימון מעידים', ממשוך הוא ואומר, 'כי האדם המקומי לא התרומם למדרגת הטבע הארצי-ישראלי'.³⁸ פירושה של דברים אלה הוא שהנופים דלי המראה שיוצרים ערביי ארץ-ישראל, נופים שמתגלה בהם אי-יכולתם למצות את הפוטנציאל של הטבע הארצי-ישראלי, הם מימד בזהותם של ערבים אלה. למעשה הם מימד של פעילות שלא התרוממה למדרגה של לאומיות – כשם שלא כל פעילות בחומרים, בצבע או באבן, מתרוממת למדרגה של פעילות אמנותית.³⁹ מדברי גורדון עולה בבירור, שהנופים המיוחדים, שיוצרים

38 'מכתב מארץ ישראל' (שם), א, עמ' 78.

39 גורדון נוטה, מנקודת מבט יצירתית, להתייחס אל ערביי ארץ-ישראל כאל נטע זר בארץ. בחייהם ובעבודתם בארץ הריהם דומים לאדם שהושם בין חומרים בעלי אופי ותכונות מיוחדים, שאין הוא מבינם או שאין הם תואמים את תכונותיו ואופיו הטבעיים, ועל כן אין הוא יכול ליצור בהם יצירה גדולה. ראה: 'על ענייני עבודה' (שם), עמ' 150; 'עבודתנו מעתה' (שם), עמ' 244; 'מכתב לגולה' (שם), עמ' 560. אבל גורדון אינו מסיק מעמדתו שיש ליהודים זכות להתייחס באורח בלתי-הומני לערבים אלה.

החלוצים היהודים בארץ-ישראל, הם מימד בלאומיות המתחדשת של העם היהודי;⁴⁰ דמות נופם המיוחדת של הקיבוצים והמושבים, המראה האופייני של שדות העמקים וכדומה הם מימד של הזהות הלאומית היהודית המתחדשת בארץ-ישראל. יש להדגיש, שהתוצרים — השדות, המטעים, הבתים — אינם הופכים את הלאומיות לדבר, שהרי התוצרים הם תמיד מימד של הפעילות, של אורח-החיים היצירתי, ואי אפשר להפרידם ממנו.

הדת והלאומיות המקוריות הן אפוא, לפי גורדון, אותה התופעה עצמה — פעילות יצירתית בטבע, שמתרחש בה איחוד עם לבו של העולם. ואולם כל אחת מהן מדגישה בחינה אחרת של פעילות זו. הדת מדגישה את האיחוד עם עומקו של הטבע, בעוד הלאומיות מדגישה את עצם הפעילות בטבע. אופייה של הפעילות מתבטא, אם כן, באופיו של האיחוד או אף מתנה אותו. הלאומיות היא הדרך או האופן לאיחוד עם עומקו של הטבע. הדת המקורית אינה דת אינדיווידואלית, כשם שאינה דת קוסמופוליטית, אלא היא דת לאומית; האיחוד עם השכל הנעלם של העולם הוא — לאומי.

המומנט הקוסמי שבלאומיות מתגלם ביחוד בדת הלאומית. רגילה הדעה, כי הדת היא דבר נבדל לגמרי מהלאומיות וכי יכולים לפי זה להיות בני דתות שונות באומה אחת, מבלי אשר השלימות הלאומית תפגע על-ידי כך במשהו. הדעה הזאת, שורשה באותה ההשקפה המקובלת, הרואה בדת לא דבר מן החיים, כי אם דבר מיסטי, שכל עיקרו בצידו המסור והמקובל. הדת, לפי ההשקפה הזאת, היא האמונה בגילוי האלוהות, בגילוי אמיתות נצחיות ותורת חיים מן השמים עם כל המחוייב מזה והמתייחס לזה, ולא דבר הנובע מעצם הטבע האנושי, ממקום דיבוקו בטבע העולמי.⁴¹

גורדון סבור, כי הנצרות אינה אלא קוסמופוליטיזציה של הדת היהודית. לא העם היהודי הוא שיצר את הנצרות המפותחת ולא הוא שטיפחה והפיצה. כפיית הנצרות — שהיתה במקורה, כלומר בטרם חלו בה שינויים צורניים, 'פרי רוחה של אומה אחרת' — על עמים שונים גרמה לכך שפעילותם היצירתית של עמים אלה חדלה להיות איחוד הולך ומפתח, הולך ומתעמק, עם ההווה העולמית. שלילת הדתות הלאומיות מעמים אלה — שמשמעה שלילת אופן התאחדותם עם הטבע — היא, יותר מכל, המקור לאנטישמיות השוררת בקרבם. בשונאם את היהודים שונאים העמים הנוצריים את העם, שדתו נכפתה עליהם — שלא באשמתו — וגזלה מהם את דתותיהם הלאומיות וניוונה על-ידי כך את איחודם עם הטבע. שנאת היהודים אינה אפוא אלא שנאת הנצרות.⁴²

כאשר חי עם חיים של פעילות יצירתית בארצו, אזי מתפשטת פעילות זו גם אל תחומי הייצור האחרים, אל המלאכה והחרושת, וגם אל התחומים הרוחניים והתרבותיים של חייו. הפעילויות היצירתיות בתחומים אלה — בספרות, בשירה, בתחומי האמנות האחרים ובמדע — הופכות אז לממדים נוספים של הפעילות היצירתית בחיק הטבע.⁴³ אפשר לומר, כי הלאומיות — בצורתה המקורית, כפעילות יצירתית — חובקת אזי את כל תחומי החיים. לאומיות כזו מתאפיינת

40 ראה: 'על ענייני עבודה' (שם), עמ' 150; 'מכתב מארץ ישראל' (שם), עמ' 78-79.

41 'האדם והטבע' (שם), בעמ' 120, ההדגשות במקור.

42 שם, עמ' 121.

43 'שותפות טבעית' (שם), א, עמ' 447-448.

בהתפתחות מתמדת, בכל פעילות יצירתית אמיתית; זוהי העמקה מתמדת של האיחוד עם הטבע והתפתחותם והתעשרותם הבלתי-פוסקות של מעשי היצירה.⁴⁴ אין בלאומיות כזו משום ביטולו של היחיד, אלא דווקא חיזוקו ואישושו — 'אדם היוצר חיים יוצר גם עצמו מחדש, יוצר את ה"אני" שלו'.⁴⁵ משמע הפעילות היצירתית מביאה להתפתחותם של יחידים בעלי אישיות עצמית, ואולם היחיד בעל האישיות העצמית אינו פועל באורח מנותק ומבודד, אלא במסגרתה של הפעילות שהיא לאומיותו. היחיד יונק תמיד ממעיינות עמו, שהם מעיינות היצירה האמיתיים. יצירתו היא בעלת אופי אינדיווידואלי שטבוע בו תמיד חותם לאומי. לבדו, במנותק מן האומה, אין היחיד יכול להתאחד עם הטבע. 'חיי העם, כפי שכבר אמרנו, משמשים חוליה בין חיי הפרט וחיי הטבע, יען כי חיי האדם ויצירתו בכל היקפם מתחילים רק מחיי האומה'.⁴⁶ היחיד בעל האישיות האינדיווידואלית עולה וצומח אפוא מתוך פעילות היחיד היצירתית וכחלק ממנה, והוא חוזר מצדו ומשפיע עליה, מחזקה ומעשירה.⁴⁷

הלאומיות כמדרגה גבוהה של פעילות יצירתית הולכת ומתפתחת, שבמוקדה מצויה היצירה בחיק הטבע המקרינה את אורה על כל תחומי החיים האחרים, ואשר מכוחה מתפתחים יחסי צדק אמיתיים, הן בתוך העם עצמו והן בינו לעמים אחרים — לאומיות זו מוגדרת על-ידי גורדון 'עם-אדם'. הלאומיות כעם-אדם אינה אלא הלאומיות המקורית, שגדלה והתעשרה, שהוסיפה ממדים והתעלתה לגבהים חדשים. זהו, לדברי גורדון, אידיאל שטרם מומש, ואפשר שהמפעל הציוני יהא הראשון שיממשו.⁴⁸

דינונו של גורדון בלאומיות הסטטית או המנוונת ובלאומנות אינם כה רחבים ועמוקים כדינונו בלאומיות המקורית, שהיא לגבי הלאומיות הנכונה או החיובית, אבל קישורם אל העבודה אינו מוטל בספק. בעוד הלאומיות המקורית ושיאה, עם-אדם, אינם אלא פעילות יצירתית על סגנונה המיוחד ותוצריה האופייניים, הרי הלאומיות המנוונת והלאומנות הן השתלשלויות, תוצאות, של התמעטות הפעילות היצירתית או של התבטלותה בפני העשייה. כבר ראינו כי העשייה היא פעילות אינסטרומנטלית, ובפעילות זו טמון יחס מכני של האדם אל עצמו ואל הטבע. להתייחס לטבע באורח מכני, הרי זה לתפוס אותו כ'טבע עיוור', היינו כגוש חסר חיים, שאינו נוצר ומתפתח בכוחותיו שלו ובכוחה של יצירה אנושית, אלא הוא כל-כולו מצע להפקת 'חומרי כלכלה'. האדם נוהג אלימות-ממש בטבע תוך התעלמות מ'צרכיו' כישות חיה. אין בפעילות האינסטרומנטלית כל השקפה יצירתית, והדבר בא לביטוי בנטייתה לאוטומטיות, בנכונותה לפגוע בטבע ולהורסו ובנטייתה לסטנדרטיזציה של תוצריה. הפעילות חדלה להיות בעלת סגנון מיוחד, שבאים בו לביטוי טבע העם וטבע הארץ, ובדמות תוצריה לא תמצא אותה השקפה יצירתית, שאף היא מושפעת מטבע העם ומטבע הארץ. משמע הפעילות האינסטרומנטלית יוצרת נתק בין תכונותיו הטבעיות של העם לבין טבע ארצו. היא מונעת את הצטרפותם לאותה מזיגה המהווה את הלאומיות המקורית, קרי פעילות-יחיד יצירתית בעלת צביון ייחודי. הלאומיות המקורית שרויה אז בהתנוונות, כלומר בהטעמה קבועה, שגרתית, של צדדים, שנוצרו בעת שהיתה עדיין פעילות

44 'מעניין לעניין באותו עניין' (שם), עמ' 300; 'הסופרים והעובדים' (שם), עמ' 308.

45 'מכתבים לגולה' (שם), עמ' 545.

46 שם, עמ' 541.

47 'עבודתנו מעתה' (שם), עמ' 239.

48 'עם אדם' (שם), עמ' 259.

יצירתית דינמית, או שהיא משנה את צורתה, כלומר היא הופכת להתפרצות או למחאה קשה, המבקשת להבליט את ייחודו של העם באופן אחר, בלתי-יצירתי, שני אפיקים שונים אלה, שאליהם פונה הלאומיות, הם הלאומיות הסטטית והלאומנות.

הלאומיות הסטטית או המנוונת נדונה על-ידי גורדון בעיקר בהקשר היהודי. לאחר שגלה מארצו, חדל העם היהודי לחיות חיי יצירה, שהבריח התיכון שלהם הוא תמיד פעילות יצירתית בחיק הטבע. ללא אותו בריח תיכון חדלה למעשה הפעילות היצירתית גם בתחומי החיים האחרים. בהיותו מנותק מארצו, שרק בה יכול היה לפתח אורח-חיים יצירתי, פנה העם היהודי לפעילויות כלכליות, שהן באורח מובהק עשייה. אובדן 'המומנט הקוסמי', האיחוד הפעיל עם הטבע, הביא לירידתה של הלאומיות היהודית. ואולם הלאומיות היהודית לא נעלמה. תחת להיות פעילות יצירתית דינמית, המתחדשת תדיר בכל תחומי החיים, הפכה להדגשה ריטואלית של מצוות דתיות, שנוצרו בעבר, בעת שהעם היהודי חי עדיין בארצו. מצוות אלו היו במקורן ביטוי ליצירה דינמית בתחום אורחות-החיים ועל-כן לא היו סטטיות, אך בגולה הפכו לסטטיות, וקוימו באורח ריטואלי. עם זאת, היה גם מן החיוב בהטעמתן הריטואלית, משום ששמרה על רציפותה של הזהות הלאומית היהודית על-דרך שימורו של מומנט מסוים, של מעשה יצירה מסוים. לדברי גורדון, 'יצירת אבותינו, היהדות, חיה בקירבנו'.⁴⁹ והוא מוסיף ואומר, כי 'דתנו היא עצם רוחנו הלאומית, רק בצורה מגובשת משנים קדמוניות, ולא לחינם התקיימו בכוחה עד היום'.⁵⁰ יש להוסיף, כי אף בדינו הלאומיות הסטטית בולטת התייחסותו של גורדון אל הלאומיות כאל אופן פעילות, אופן חיים. דבר זה מוצא ביטוי בהגדרתו את אורח-החיים היהודי הדתי שנתהווה בגולה 'חיים ויצירת-חיים'.⁵¹

התגברות אופיה האינסטרומנטלי של פעילות הייצור, שהתרחשה בעיקר-של-דבר בעידן הקפיטליסטי, אשר 'הביא טכניקה שלא שיערו הדורות הקודמים... והשליט את המכניות על הטבעיות',⁵² חוללה, כאמור, קרע בין העמים לטבע ארצותיהם. כאשר חדלה פעילות הייצור להיות פעילות-יחד יצירתית בחיק הטבע, אובד 'היסוד הקוסמי' בחיי העם וה'אומה' מתפוררת.⁵³ על מקום ה'אומה' בא קיבוץ של אנשים, השרויים בפעילות כלכלית גרידא. זהו קיבוץ של אטומים בודדים, שאין כל קשר אורגני ביניהם. הופעתו של קיבוץ של אנשים שאינו אלא 'הרכבה מכנית' של יחידים והיהפכותו של קיבוץ זה לתופעה רווחת — זוהי עלייתה של ה'חברה'. הדבר המלכד את ה'חברה' הוא המדינה, שתחילתה כבר בתקופת רומי.⁵⁴ תכונותיו של העם, שאינן זוכות עוד להפוך, יחד עם תכונותיו של טבע הארץ, לסגנונה של פעילות-יחד יצירתית ולהשקפה יצירתית המתגלמת בנופיה של הארץ, מחפשות להן מוצא, ומוצא זה נוטה להיות אלים — הלאומיות לא בטלה, ועוד להיפך, היא כאילו התפרצה בכל תוקף מבית כלאה, ששמוה שם ולבשה צורה מטומטמת ופראית.⁵⁵ לעתים קרובות מוצאת לאומיות זו מימוש במלחמות דמים כנגד עמים אחרים.⁵⁶ הלאומנות היא, בין השאר, מחאה עממית נגד השתררות האינסטרומנטליות בכל תחומי החיים. אף הלאומנות היא צורת חיים ולא קובץ תכונות גרידא. דבריו המעטים יחסית של גורדון

49 'הקונגרס' (שם), עמ' 187.
 50 'כנסת ישראל' (שם), עמ' 208.
 51 'מעט התבוננות' (שם), עמ' 129.
 52 'לבירור רעיונו מיסודו' (שם), ב, עמ' 185.
 53 שם, עמ' 184.
 54 שם.
 55 שם, עמ' 185.
 56 'מכתבים לגולה' (שם), א, עמ' 332.

בעניין זה אינם מאפשרים לקבוע בבירור איזו מין צורת חיים היא זו. ברי כי אין הלאומנות 'מומנט קוסמי', כלומר אין היא איחוד עם הטבע, שהרי צמיחתה היא דווקא תוצאה של אובדן איחוד זה. תכונות טבעו של העם והתכונות של טבע ארצו אינן מתמזגות בה לכדי סגנונה של פעילות יצירתית ולכדי השקפה יצירתית. ככל שאנו מכירים את הלאומנות הרי תכונות אלו (אם של העם או של טבע הארץ ואם של שניהם יחדיו), ולעתים קרובות השוליות שבהן, הופכות — בהבלטה יתרה — למושא סגידה. זהו תפקידן העיקרי באופן החיים של הלאומנות.

הציונות — יצירת עם-ארם יהודי

הלאומיות היהודית התנוונה בגולה ללאומיות סטטית. העם היהודי יכול לשוב ולממש את האיחוד עם עומקו של העולם, עם נפשו של הטבע, ובכך לחדש ואף לפתח את לאומיותו, רק בארץ-ישראל, שהרי כל ישותו, משמע לאומיותו, קשורה לארץ-ישראל — 'הטבע העצמי לנו הוא טבע ארץ ישראל. הוא טבע אותנו בחותמו טביעה שלא תימחה לא מגופנו ולא מרוחנו, כל עוד אנו מרגישים בנו זיק של חיים עצמיים'.⁵⁷

אופיה של הארץ ה'משתתף' בעיצוב הלאומיות המקורית, קרי פעילות-היחוד היצירתית, בא לביטוי אף ביצירותיו של העם, שאינן פעילויות ייצור במישרין. אופי זה טבוע, לפי גורדון, גם בהלכה היהודית, ואפילו אין הדבר בולט באורח בלתי-אמצעי. את אורח-החיים הדתי של העם היהודי הגולה מארצו מכנה גורדון 'המומנט ההיסטורי'. הוא מגדיר אפוא, בהקשר זה, כ'היסטוריים' דווקא את אי-התחדשותו ואי-התפתחותו של מעשה יצירה שנוצר בעבר. ואולם 'המומנט ההיסטורי' היהודי הוא גילום קפוא של מימד מסוים של 'המומנט הקוסמי', שכן הוא משמר את אורח-החיים של עם ישראל, שאכן התחדשו והתפתחו, כמעשה יצירה חי, כל עוד נוצרו בחיק הטבע הארצי-ישראלי, אך חדלו מכך משעה שיצא העם לגלות.

המומנט הקוסמי שבעצמות הלאומית הוא החסר לנו בארצות הגולה, ואותו אנחנו מבקשים בארץ ישראל. בארצות הגולה פועל בנו רק המומנט ההיסטורי, הכולל בקירבו את המומנט הקוסמי כאילו בצורה מגובשת. הוא, המומנט ההיסטורי, הוא המקיים אותנו ואינו נותן לנו למות, אבל גם חיים אינו יכול לתת לנו.⁵⁸

גורדון שולל אפוא את ההשקפה ההיסטוריוסופית, שהלאומיות היהודית היא לאומיות יוצאת-דופן, באשר אינה תלויה בכיכול בארץ מסוימת. לדבריו, גם באורח-החיים היהודי הרווח בגולה ניתן למצא ביטויים לתלות זו, משום שהוא נוצר בעיקרו-של-דבר בארץ-ישראל.

יצירתם של בני העם היהודי בגולה בתחומי הרוח והתרבות יונקת 'מעברנו אנו', היינו מאוצרות תרבות של עמנו שנוצרו בעבר, ואין בהם עוד שום התפתחות והתחדשות. יצירתם שרויה, לפיכך, ב'הצטמקות', כלומר בהידלדלות איכותית, או שהיא יונקת 'ממקור חייהם של אחרים', ואזי אין היא בגדר יצירה יהודית, אלא כמוה כיצירתם של עמים אחרים.⁵⁹ את הספרות התורנית הענפה שנוצרה בגולה רואה גורדון כתוצר של יצירתיות ככולה, שאינה יכולה לפרוש כנפיה. אי אפשר

57 'עבודת התחייה בארצות הגולה' (שם), עמ' 264.

58 'עבודתנו מעתה' (שם), עמ' 239.

59 שם, עמ' 240. וכן ראה: 'העבודה' (שם), עמ' 135-136.

שלא לחוש ביצירות אלו בכאבם של יוצרים שאינם יכולים לקרוא דרור לכוח היצירה שלהם במלוא עומקו ועושרו.⁶⁰

הצינונות, כך סבור גורדון, צריכה להיות חידושם של כל כוחות היצירה של העם היהודי. התחדשות של כוחות היצירה של העם היהודי אינה אפשרית אלא בארץ-ישראל, משום שרק בארץ-ישראל יכול העם להגיע שוב לאיחוד עם הטבע. 'כינורו של דוד יכול לשוב לחיים רק פה, בארץ ישראל'.⁶¹ כאשר ישוב העם היהודי לארץ-ישראל ויהפוך בה את פעילותו הכלכלית לפעילות יצירתית בחומרי הארץ, אזי תשוב לאומיותו להיות פעילות-יחד יצירתית בחיק הטבע, ההולכת ומתפשטת לכל תחומי החיים, כלומר תתרחש בלאומיות היהודית תחייתו של 'המומנט הקוסמי'. טבע ארץ-ישראל יבוא אז שוב לכיטוי — במזיגה דינמית עם תכונות טבעו של העם היהודי, הקשוורות ללא-הפרד לטבע הארצישראלי — הן בפעילות הייצור והן בתחומי היצירה האחרים. כשם שטיפח עם ישראל בעבר את ארצו כ'ארץ זבת חלב ודבש', והפכה בכך לארץ 'מוכשרת לתרבות גבוהה', היינו יצר בה את יצירתו הרוחנית הכבירה, את התנ"ך, כך יכול הוא לשוב ולפאר את טבעה וליצור בה יצירות רוח גדולות.⁶² גורדון מתאר זאת כנס שהעם היהודי יכול וצריך לחוללו.

אבל אין אנחנו חפצים להודות לעצמנו, כי ישועתנו תבוא רק על-ידי התאמצות רצונית ענקית, כמעט ניסית, עד כי במובן זה אפשר לומר ביחד עם המון העם, כי ניגאל וניוושע תשועת עולמים רק בדרך נס. בכל זאת הדרך ה'ניסית' הזאת היא הרבה יותר טבעית ויותר קרובה מכל הדרכים המעשיות... והדרך לזה היא רק העבודה פה [בארץ-ישראל], ודווקא באופן לא 'מעשי', כלומר דווקא באופן שיש בו כדי להפוך משורש את כל חשבון חיינו הגלותי.⁶³

גורדון מדגיש, כי אם תהיה פעילותו של עם ישראל בארץ-ישראל פעילות אינסטרומנטלית, עשייה, אזי לא יחדש העם היהודי את לאומיותו כקדם, באשר הניתוק מטבע ארצו יהיה מנת חלקו גם בארץ-ישראל.⁶⁴ גורדון אומר בהקשר זה, כי אין לראות את 'כיבוש העבודה' באורח פורמליסטי גרידא, כלומר כהעברת העבודה בארץ-ישראל לידיים עבריות ותו לא. העבודה הופכת לעברית במלוא מובן המלה רק כשהיא הופכת מעשייה ליצירה. העיקר בכיבוש העבודה הריהו 'שיש בעבודתו [של העובד העברי] כשהיא לעצמה איזה רעיון לוקח לב, איזה סיפוק נפשי או גופני... שהעבודה, כשהיא לעצמה, רצויה וחביבה לו'.⁶⁵

ככל שמעמיק העם היהודי את איחודו עם הטבע וככל שהוא מרומם את טבע ארץ-ישראל ומעלה את יצירתו התרבותית והרוחנית לגבהים חדשים, כך הוא מעמיק ומרחיק את היחסים ההומניים בין בני העם לבין עצמם ובין עם ישראל לעמים האחרים. עם ישראל מממש אז את עצמו כעם-אדם, לאומיותו היא אז עם-אדם.⁶⁶

60 'הקונגרס' (שם), עמ' 195.

61 'מתוך קריאה' (שם), עמ' 286.

62 'עבודתנו מעתה' (שם), עמ' 244; 'מכתבים לגולה' (שם), עמ' 560; 'מכתב שלישי' (שם), ב, עמ' 365-364.

63 מכתבים (שם), ג, עמ' 33, ההדגשות שלי.

64 'פתרון לא-רציונלי' (שם), א, עמ' 91.

65 שם, עמ' 89.

66 'לברור עמדתנו' (שם), עמ' 224.